

УДК 94(=411.16):37(477)“19”

Оксана Іваненко

канд. іст. наук, старш. наук. співроб.
Інститут історії України НАН України
01001, Україна, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

ЄВРЕЙСЬКА ГРОМАДА ТА РОЗВИТОК ОСВІТИ В КИЇВСЬКОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ОКРУЗІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена висвітленню особливостей культурно-просвітницької діяльності єврейської громади в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. через призму документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва. На основі сформованої історіографічної бази відкривається можливість розвинути вивчення культурного життя євреїв на українських теренах за рахунок аналізу й запровадження до наукового обігу нових фактографічних матеріалів. Дослідження просвітницької діяльності єврейського населення сприяє глибшому розумінню процесів взаємодії різних культурних традицій і ролі етнічних громад у розвитку Наддніпрянської України на початку ХХ ст. На сучасному етапі актуальність етнонаціональних студій підсилюється їхньою суспільно-політичною значимістю задля пошуків механізмів розв'язання проблем, пов'язаних із загостренням міжнаціональної і міждержавної конфронтації, посиленням ксенофобських настроїв, міжрелігійними й міжконфесійними конфліктами, нівелюванням принципів толерантності й верховенства права. На початку ХХ ст. специфіка культурно-освітнього життя євреїв на теренах Київського навчального округу визначалася особливостями їхнього правового статусу, взаєминами з органами влади Російської імперії, і насамперед — державною політикою, що накладала обмеження на громадянські й політичні права, розвиток міграційних і комунікаційних процесів, територіальне розміщення, можливості здобуття освіти і професійної самореалізації, збереження традиційної духовної культури єврейського населення. За умов посилення асиміліціоністських процесів, поглиблення проблем культурного розвитку, самоідентифікації і соціальної інтеграції євреїв посилювалося значення освітньо-виховної сфери як інструмента передачі молодому поколінню сукупності життєво важливих знань і практичних навичок, що відкривали можливості, з одного боку, збереження тра-

диційних іудейських цінностей, а з іншого — соціально-демографічної та економічної адаптації на теренах Російської імперії.

Ключові слова: єврейська громада, освіта, навчальні заклади, добротинність, культурні традиції.

Oksana Ivanenko

PhD in History, Senior Researcher
Institute of History of Ukraine
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi Street, Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: oxana_ivanenko@ukr.net

THE JEWISH COMMUNITY AND EDUCATION DEVELOPMENT IN THE KYIV EDUCATIONAL DISTRICT IN THE EARLY 20th CENTURY

The article investigates Jewish community's edification activities in the Kyiv educational district in the early 20th century through the lens of documents of the Central State Historical Archives of Ukraine (Kyiv). The current status of historiography presents an opportunity to deepen the study on Jews' cultural life on the Ukrainian lands by analyzing and introduction into the scientific activities of new factual information materials. Complex research of Jewish population's teaching opens new avenues for further exploration of cultural interaction and role of ethnic communities in public life of Dnieper Ukraine in the early 20th century. Currently, the relevance of Ethnic Research is strengthened by its public and political significance in the context of finding mechanisms to solve concrete problems of increasing inter-ethnic and inter-state confrontation, xenophobic attitudes, interreligious tensions or conflicts, levelling the principles of tolerance and fundamental issues of the rule of law. In the early 20th century the nature of Jews' cultural life in the Kyiv educational district has been defined by peculiarities of their legal status, relations with government authorities of the Russian Empire, but also and primarily by the State policy curtailing civil and political rights, the development of migration and communication, spatial distribution, education opportunities and professional self-fulfilment, the preservation of Jewish spiritual identity and traditional culture. With the spiralling process of assimilation, the growing problems of cultural development, self-identification and social integration of Jews the importance of education as a tool for the transfer of knowledge, skills and experiences to younger generations has increased. Promoting learning for all generations has encouraged the preservation of

Jewish spiritual values and traditions on the one hand and socio-demographic, economic integration of Jews in the Russian Empire on the other.

Keywords: *Jewish community, education, educational institutions, charity, cultural traditions.*

Державна політика Російської імперії щодо «єврейського питання», яке постало на порядку денному внаслідок трьох поділів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) і приєднання земель, на яких проживали сотні тисяч євреїв, характеризувалася суперечливістю, а процеси емансипації єврейського населення відбувалися із запізненням, порівняно з провідними державами Європи. В епоху «Великих реформ» за правління Олександра II набула впливу ідея злиття євреїв з «оточуючим населенням», задля реалізації якої відбувалося певне розширення їхніх прав: зменшувалася рекрутська повинність і дискримінація на військовій службі, зростав перелік категорій єврейського населення, яким дозволялося проживати за межами смуги осілости, обіймати державні посади, нарівні з християнами обирати земства й бути представленими в них. Однак, починаючи з 1880-х рр. спостерігалось посилення антиєврейських настроїв у правлячих колах Російської імперії, і як наслідок — обмежень у виборі місця проживання, професійної діяльності, вступі до навчальних закладів, участі у формуванні органів земського й міського самоуправління. Короткий період зростання питомої ваги єврейських студентів у російських університетах у зв'язку із поверненням, хоча і в дещо обмеженому вигляді, автономії (27 серпня 1905 р.) завершився відновленням відсоткових норм після Революції 1905–1907 рр. Попри дискримінаційну політику й систему бюрократично-поліцейських обмежень щодо єврейського населення на початку ХХ ст. українські губернії Російської імперії були одним із важливих осередків поширення ідей Гаскалі (просвітницької течії, спрямованої на подолання культурної відокремленості єврейства) та розвитку єврейської системи освіти.

Дослідження просвітницької діяльності євреїв відкриває нові можливості для глибшого розуміння процесів взаємодії різних культурних традицій і ролі етнічних громад у розвитку Наддніпрянської України на початку ХХ ст. На сучасному етапі актуальність етнонаціональних студій підсилюється їхньою суспільно-політичною значимістю задля пошуків механізмів розв'язання проблем, пов'язаних із загостренням міжнаціональної і міждержавної конфронтації, посиленням ксенофобських настроїв, міжрелігійними й міжконфесійними конфліктами, нівелюванням принципів толерантності й верховенства права.

Від початку 1990-х років, із розпадом СРСР і проголошенням незалежності Української держави, поживавленням процесів демократизації

і становлення громадянського суспільства, на тлі зростання інтересу до етнонаціональної проблематики актуалізувалися дослідження історії і культури єврейського народу, його місця та ролі в історії України. Питання діяльності євреїв у сфері освіти на українських землях Російської імперії знайшли висвітлення у працях Н.В. Рудницької¹, А.В. Морозової², В.В. Гончарова³, О.Ю. Крічкер⁴, В.О. Яшина⁵, В. Хітерер⁶.

На основі сформованої історіографічної бази відкривається можливість розвинути вивчення культурного життя євреїв на українських теренах за рахунок аналізу й запровадження до наукового обігу нових фактографічних матеріалів. Мета цієї статті полягає у висвітленні особливостей культурно-просвітницької діяльності єврейської громади в Київському навчальному окрузі* на початку ХХ ст. через призму документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва.

Наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. спостерігається зростання уваги до жіночої освіти й посилення розуміння її значення в соціокультурному розвитку євреїв. У жовтні 1893 року за підтримки місцевої єврейської громади в м. Кременчуці засновано безкоштовне жіноче єврейське училище, кількість учениць якого стрімко зросла з 40 до 200 осіб. Із дозволу полтавського губернатора заклад субсидувався за рахунок коробкового збору, окрім того Петербурзький комітет Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії щорічно асигнував 600 рублів, організовувалися благодійні вечори. Утім ці кошти не покривали видатків на утримання училища (щорічно 2500 руб.), і частина вчителів мусили працювати без будь-якої оплати. 1903 року Кременчуцьке єврейське міщанське, купецьке й інших станів товариство визнало за доцільне передавати безпосередньо правління Товариства допомоги бідним євреям м. Кременчука суми з коробкового збору для допомоги малозабезпеченим, поховання незаможних євреїв, на утримання бідних учениць жіночої гімназії та безкоштовного жіночого єврейського училища. Згідно зі статутом товариства, його мета полягала в покращенні матеріального й морального стану незаможних євреїв Кременчука, окремим напрямом його діяльності визначено влаштування дітей до сирітських будинків, притулків, ремісничих і навчальних закладів⁷. Проте добродійна діяльність, спрямована на поширення освіти серед соціально незахищених верств населення, наштовхувалася на дискримінацію в системі державного управління освітою Російської імперії. Інспектор народних училищ 6-го району Полтавської губернії А. Луцкевич ініціював закриття кременчуцького жіночого єврейського училища під приводом того, що грошові збори на

---

* Київський навчальний округ починаючи з 1832 року включав у себе Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, а з 1839 року — Полтавську губернії.

підтримку цього навчального закладу можуть «використовуватися на які-небудь темні справи»⁸ [на підтримку сіоністського руху. — *Авт.*].

У вересні 1895 року в Полтаві відбулося урочисте відкриття безкоштовного початкового єврейського училища для дівчат із малозабезпечених родин і сиріт. На ньому були присутні губернатор, губернський предводитель дворянства, директор народних училищ, голова училищної ради й міський голова. Упродовж трирічного курсу в училищі здійснювалося викладання єврейського Закону Божого, російської мови, арифметики, чистописання, кравецького й білошвейного ремесел. У 1896/1897 навчальному році в училищі безкоштовно здобували освіту дівчатка, яких коштом благодійників забезпечували навчальними посібниками, одежею та взуттям. У цей період на рахунках училища перебувало 6223 руб. 80 коп., з яких 4000 руб. — це одноразова пожертва доктора Герберга, а 1347 руб. — виторг від аматорського спектаклю. Товариство з поширення ремісничої і землеробської праці серед євреїв Росії придбало для закладу швейну машину. Санкт-Петербурзький комітет єврейського колонізаційного товариства надавав кошти для розширення ремісничого відділу училища.

Упродовж майже 9-річного існування закладу в ньому переважно здобували освіту дівчатка-сироти (кількість яких увесь час зростала й 1902 року сягнула 120 осіб), і їхні успіхи в навчанні відзначені директором народних училищ Полтавської губернії П. Александровичем, інспектором І. Панаженком та офіційною комісією на чолі з головою Полтавської земської управи. Поряд із хорошою успішністю учениць спостерігалось різке зменшення їхньої кількості у випускному відділенні, пов'язане з фінансовими проблемами єврейських родин. У звіті за грудень 1898 — січень 1900 року з цього приводу зазначалося: «Під натиском таких злиднів батьки наполягають, щоби їхні дівчатка-підлітки, учениці останнього відділення, залишили училище. Прощаючись з улюбленим закладом буквально зі сльозами на очах, дівчатка з волі своїх батьків чи опікунів ідуть заробляти для себе насущний хліб до фабрик і майстерень, і там вони втрачають набуте ними в стінах училища моральне обличчя своє»⁹. Шлях до подолання цієї проблеми можна було віднайти завдяки підготовці висококваліфікованих працівниць швейного профілю, удосконаленню їхніх практичних навичок, створення для них нових робочих місць на базі кравецького й білошвейного відділів, обладнаних 5 швейними машинами¹⁰. Відповідно, 1901 року в центрі уваги опікунської ради училища перебувало питання вдосконалення професійного навчання та збільшення його фінансової бази, що сягнула 1150 руб.¹¹ Зусиллями місцевих добродійців від 1902 року при училищі діяла їдальня, в якій малозабезпечені учениці отримували гарячі сніданки й

обіди безкоштовно, а всі інші — за плату в 3 коп. Попечителька училища Ц. Молдавська відзначала поліпшення успішності переважно серед тих учениць, які раніше були фізично виснаженими через неповноцінне харчування вдома¹².

Незважаючи на зростання популярності згаданого училища серед населення, підтримку доброчинців (передусім єврейських дам м. Полтави), позитивні висновки інспектуючих органів, його було проголошено незаконним, створеним усупереч «Положенню про єврейські училища» (1844). 20 березня 1904 року адміністрація Київського навчального округу відхилила клопотання щодо продовження діяльності училища на засадах, затверджених 1895 року.

Черкаський міщанин П.А. Улицький 1896 року відкрив у Хоролі Полтавської губернії початкове чоловіче єврейське училище з викладанням Закону Божого (катехізис, Біблія, єврейська історія); російської мови (читання, переказ, основи граматики); арифметики (нумерація, дії над абстрактними й іменованими числами); давньоєврейської мови (читання, елементарні правила граматики). Заняття відбувалися з 9.00 до 16.00. Утримувач училища декларував своє зобов'язання стежити за моральністю учнів, прищеплювати їм любов до Бога, батьківщини, батьків і ближніх.

Ключовим чинником культурно-освітнього й релігійного життя, утвердження ідентичності єврейської громади була доброчинна діяльність у галузі шкільництва. 1902 року київський губернатор Ф. Трепов надав дозвіл на заснування в м-ку Білій Церкві Васильківського повіту «Товариства допомоги нужденним учням Білоцерківського двокласного початкового єврейського училища»¹³.

Із наданням дозволу на відкриття в Кам'янці-Подільському талмуд-тори з ремісничими класами (1902) в розпорядження управління Київського навчального округу передавалося 70 000 руб., що мали асигнуватися на її утримання частинами, відповідно до вказівок директора народних училищ Подільської губернії¹⁴.

У листопаді 1902 року в м-ку Рашків Подільської губернії відкрито талмуд-тору, на облаштування й утримання якої із коробкового збору виділялося 3500 руб. Із цієї суми 1800 руб. пішло на придбання 4-кімнатного кам'яного будинку площею 600 кв. сажень. Станом на 1903 рік у закладі навчалось 70 єврейських хлопчиків, а загалом у Рашкові проживало 3037 євреїв (1291 чоловік і 1546 жінок)¹⁵. Відповідно, 1905 року на будівництво приміщення для талмуд-тори додатково асигновано 1400 руб.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. назріла необхідність реформування хедерів, пов'язана із впливом сіоністських ідей, суспільним

запитом на поєднання традиційних засад культурно-освітнього життя, світогляду євреїв із модернізаційними процесами. За сприяння Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії засновувалися зразкові хедери із застосуванням новітніх методик викладання івриту, що прийшли на зміну механічному заучуванню, а також із викладанням єврейської історії, літератури, низки загальноосвітніх дисциплін, і зокрема — російської мови. Водночас у системі органів державної влади Російської імперії розгорнулося обговорення, започатковане звітом за 1898 рік про стан Мінської губернії, під час якого висловлювалася думка про «доцільність усунення шкідливого впливу хедерів» шляхом запровадження в них російської мови. Відповідно до запиту міністерства внутрішніх справ упродовж 1900 року свої доповіді з цього питання представили очільники губерній Південно-Західного краю. Київський губернатор Ф.Ф. Трепов виокремив три типи хедерів на території краю: 1) для початкового навчання дітей єврейської абетки, читання молитов і Біблії (викладачами тут були меламенти без належної освіти, які не змогли себе реалізувати в інших, прибутковіших сферах — торгівлі, ремісництві тощо); 2) для викладання єврейського письма, читання Біблії, Талмуду; 3) заклади, в яких діти вивчали Талмуд із підрядковими тлумаченнями. Меламедів останнього типу хедерів київський губернатор характеризував як таких, що належали до ортодоксальної частини єврейської громади, мали авторитет і справляли вплив не лише на дітей, але й на дорослих у контексті дотримання правил Талмуду. Саме цих меламедів, які часто не володіли російською мовою, Трепов уважав основною перешкодою на шляху «патріотичного виховання» й подолання «фанатизму» серед єврейського населення. А запровадження в хедерах викладання російської грамоти він назвав «суттєво важливим» і «необхідним».

Волинський губернатор Й.Я. Дунін-Барковський наголошував на важливій ролі хедерів як притулків для дітей від 5-річного віку з родин незаможних ремісників і торговців. Упродовж 3–4-річного курсу ці діти навчалися молитов, читанню й письму єврейською мовою. Загалом губернатор уважав зміни в організації навчального процесу й запровадження викладання російської мови в хедерах не на часі. Доцільнішим йому видавалося заснування єврейських шкіл за зразком початкових народних училищ і сприяння доступу євреїв до загальноосвітніх навчальних закладів шляхом збільшення кількості останніх.

За даними, представленими полтавським губернатором М.К. Семякіним, станом на 1898 рік у його губернії нараховувалося 277 початкових народних училищ, 1831 церковно-парафіяльна школа зі школами грамотності, 600 хедерів. Останні губернатор уважав закладами, шкідливими в усіх відношеннях, «оскільки вони ніким не контролюються і слугують

виключно єврейським кагальним інтересам»¹⁶. Він наголошував на порушенні в хедерах (часто розміщених у тісних кімнатах) санітарно-гігієнічних норм, що несло загрозу здоров'ю учнів, призводило до поширення інфекційних захворювань, а також зауважував, що обов'язковою умовою надання меламедам права на відкриття хедерів мало стати викладання російської мови й письма.

Підсумовуючи результати згаданого обговорення, київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Драгомиров визнав, що реформування хедерів, подолання «релігійного фанатизму» й «окремішності» євреїв — складне завдання, вирішити яке лише за допомогою запровадження викладання російської мови неможливо. З огляду на існування в Південно-Західному краї 2200 хедерів із 34027 учнями, для заснування відповідної кількості шкіл нового типу необхідно було владнати кадрове й фінансове питання.

На теренах Південно-Західного краю набула поширення директива від 1899 року за підписом товариша міністра народної освіти М.А. Зверева щодо необхідності викладання в єшиботах Біблії виключно російською мовою, а Талмуду — за домовленістю з керівництвом округу. Того ж року міністерство відхилило клопотання купецької дочки Р.А. Козинської (що мешкала в Києві, по вул. Великій-Підвальной, 8) про відкриття училища з викладанням єврейської і російської грамоти, арифметики й рукоділля для дівчат. Потребу в заснуванні такого закладу вона обґрунтовувала недостатньою охопленістю початковою освітою київського населення — не лише іудеїв, але і християн¹⁷.

У листопаді 1900 року попечитель Київського навчального округу В.В. Вельямінов-Зернов представив директорам та інспекторам народних училищ вимоги щодо пакету документів, необхідних для отримання дозволу на відкриття талмуд-тор. До цього переліку входили: 1) план приміщення, що мало відповідати базовим гігієнічним та навчально-виховним вимогам; 2) кошторис видатків на щорічне утримання приміщення, викладачів та обслуговуючого персоналу; 3) дозвіл на асигнування коштів із сум коробкового збору на утримання талмуд-тори; 4) документально оформлені зобов'язання приватних осіб щодо грошових внесків, які належали до джерел фінансування талмуд-тори¹⁸.

Культурно-освітній розвиток єврейської громади був тісно пов'язаний із процесами поширення єврейського книговидання, яке в Російській імперії перебувало під ідеологічним і цензурним тиском. У жовтні 1901 року в Києві по вул. Ярославській, 33 в єврейській молитовній школі поліція викрила нелегальну торгівлю недозволенними цензурою єврейськими книгами¹⁹. У зв'язку з випадками арештів учителів єврейських училищ Одеського навчального округу керуючий міністерством народної

освіти Г.Е. Зенгер 1902 року направив керівництву Київського навчального округу секретну директиву щодо посилення нагляду за політичною благонадійністю євреїв-освітян, особливо на тлі активізації робітничого руху²⁰.

У вересні 1902 року випусник Віленського єврейського учительського інституту, вчитель Пінського казенного початкового училища С.Х. Немчинський презентував план двокласного єврейського училища (з підготовчим класом), яке він мав намір заснувати в Києві, відповідно до прохань членів місцевої єврейської громади. Мета цього закладу полягала в наданні єврейським хлопчикам елементарної освіти. Плата за навчання не мала перевищувати 50 руб. на рік. Повний навчальний курс був розрахований на чотири роки. До підготовчого класу зараховувалися діти 7–10 років без вступних іспитів. Передбачалося обов'язкове викладання Закону єврейської віри, російської мови, арифметики, географії, вітчизняної історії, чистописання, співів і необов'язкове — французької і німецької мов (за додаткову плату), малювання, Біблії та єврейської мови. Незважаючи на те, що предмети мали викладатися російською мовою, за підручниками, схваленими міністерством народної освіти, клопотання про відкриття училища було відхилене.

Ганні Розенштейн, що проживала в Києві на Подолі по вул. Андріївській, 10, не вдалося отримати дозвіл на відкриття приватного чотирикласного жіночого єврейського училища за програмою прогімназій, оскільки місто перебувало поза смугою єврейської осілості²¹.

У травні 1903 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.І. Драгомиров видав дозвіл на асигнування додатково із залишків проскурівського коробкового збору суми в 5000 руб. на будівництво приміщення для однокласного єврейського казенного училища м. Проскурова Подільської губернії, де проживало 13 589 євреїв (6787 чоловіків і 6802 жінки)²². У серпні того ж року Драгомиров санкціонував виділення із коробкового збору 1500 руб. на зведення будівлі єврейської молитовної школи «Цицис» у м. Заславлі Волинської губернії²³. Водночас міністерства внутрішніх справ і фінансів схвалили відрахування із залишків коробкових сум 1000 руб. на розширення приміщення талмудтори в м. Любомлі Волинської губернії²⁴. Траплялися й випадки недофінансування єврейських навчальних закладів: учителі радзивілівського початкового єврейського училища впродовж 1902 року не отримували платню через затримку коштів свічкового збору в Житомирському повіті Волинської губернії²⁵.

Наприкінці червня 1903 року міністр внутрішніх справ В.К. Плеве видав «Циркуляр про сіонізм і єврейський національний рух» для губернаторів, градоначальників і обер-поліцмейстерів. У цьому документі

загрозою російській державі проголошувалася діяльність представників сіонізму, спрямована на зміцнення єврейської національної ідеї, протистояння асиміляції. І найбільшу небезпеку міністр убачав саме в національно-просвітницькій діяльності євреїв, його директива стосувалася посилення нагляду за облаштуванням сіоністами нових і вже діючих хедерів, бібліотек, суботніх шкіл для вивчення давньоєврейської мови, за організацією публічних читань з єврейської історії, тощо. Єврейські школи, згідно з циркуляром, мали задовольняти віросповідні потреби населення, але в жодному разі не сприяти національній окремішності російського єврейства. Реакція адміністративних органів влади на поширення в Російській імперії сіоністських настроїв знайшла відображення в офіційній кореспонденції керівництва Київського навчального округу й губернаторів Південно-Західного краю. Задля протидії пропаганді сіонізму в єврейських навчальних закладах інспекторів народних училищ зобов'язували ретельно перевіряти благонадійність меламедів, роблячи відповідні запити до канцелярій губернаторів. Попри обіцянку міщанина Ш.Г. Пінхусовича «за прикладом численних товаришів» дати розписку в тому, що він надалі «не належатиме до сіоністів», йому не вдалося отримати дозвіл на відкриття хедеру в м. Кобеляках Полтавської губернії. Ба більше, Пінхусовича звинувачували в нелегальному відкритті в Миколаєві, а згодом — у Кобеляках, хедерів сіоністського спрямування. Інспектор народних училищ 6-го району А. Луцкевич у секретній доповіді дирекції народних училищ Полтавської губернії рапортував про нібито переповнення м. Кременчука євреями й насамперед — сіоністськими школами й товариствами, очільники яких відвідували з'їзди сіоністів за кордоном. «Наскільки я придивився до сіоністів, — зазначав Луцкевич, — вони головним чином складають ту шкідливу частину єврейського суспільства, яка прагне до єврейської окремішності й з цією метою зятято ухиляється від виконання законних вимог і розпоряджень уряду, принаймні, щодо виховання єврейського юнацтва, як наприклад це вельми рельєфно виявляється у Кременчуцькій талмуд-торі»²⁶.

У відношенні полтавського губернатора М.П. Урусова до інспектора Луцкевича від 31 жовтня 1903 року під грифом «цілком таємно» наголошувалося на неприпустимості участі в навчальному процесі викладачів із сіоністськими переконаннями. 5 листопада інспектор доповів керівництву Київського навчального округу про посилення «озлоблення євреїв» через викриття ним нелегальних єврейських навчальних закладів і виявлення «шахрайських витівок» у шкільництві. Інформатором Луцкевича був завідувач кременчуцького двокласного початкового єврейського училища Л. Гельман, який повідомляв про сіоністські погляди й ненависть до російського уряду вчителів місцевої талмуд-тори, які викладали

в старшому відділенні «Шулхан Арух». «На єврейських уроках, — зазначав Гельман у своєму секретному донесенні від 4 листопада 1903 року, — як учителі, так і учні сидять у шапках, і викладання здійснюється жаргоном [ідишем. — *Авт.*], але тільки-но в коридорі з'явиться хто-небудь з начальства, моментально всі учні й учителі знімають шапки, та учні починають перекладати завчасно завчені вірші Біблії російською мовою...»²⁷.

Восени 1903 року у Браїлові Вінницького повіту Подільської губернії (де проживало 2825 євреїв) засновано талмуд-тору. На її утримання Подільське губернське правління дозволило щорічно виділяти 1200 руб. із сум браїлівського коробкового збору. Товариство для поширення освіти серед євреїв у Росії зголосилося впродовж 3 років щорічно надавати талмуд-торі 500 руб., а також виділити 350 руб. на шкільний інвентар і придбання в Санкт-Петербурзі книжок, за умови збільшення кількості її учнів до 150 осіб; встановлення плати за навчання в розмірі не менше 6 руб. на рік та звільнення від неї 25% загальної кількості учнів — дітей із малозабезпечених родин; нарахування завідувачу навчальної частини належної платні, що звільняла би його від необхідності шукати додаткові заробітки; узгодження з товариством кандидатур на викладацькі посади та навчальних програм; надання товариству копій протоколів засідань старшин і звітної документації. Субсидії товариства призначалися на етапі становлення нового навчального закладу й по завершенні 3-річного періоду мали припинитися²⁸. У міру зростання авторитету талмуд-тори серед місцевого населення збільшувалися приватні пожертви на її користь. Зворотною стороною позитивної динаміки щодо зростання кількості учнів (у 1904 р. — 110, у 1906 р. — 240) стала незабезпеченість навчальними приміщеннями, оскільки впродовж тривалого часу не вдавалося домогтися асигнування на будівельні роботи 10 000 руб. із коробкового збору.

Приватний педагог К.З. Гуревич розробив проект заснування в Кременчузі Полтавської губернії початкового єврейського училища 3-го розряду з викладанням для дітей віком від семи років Закону Божого, російської мови, арифметики, давньоєврейської мови, чистописання, співів і гімнастики. Метою училища визначалося надання дітям євреїв чоловічої статі початкової освіти та можливості вступу до загальних навчальних закладів. Структурно воно мало складатися з трьох груп із річним строком навчання в кожній. Тривалість навчання в підготовчій і першій основній групах — з 9.00 до 13.30, а в другій основній — до 18.00. Діти із незабезпечених родин — 10% від загальної кількості учнів — звільнялися від платні за навчання. Згідно з навчальною програмою училища було передбачено:

у першій групі: читання — з *єврейської мови*; читання й письмо, заучування напам'ять байок і віршів — з *російської мови*; усне й письмове числення до 100 — з *арифметики*; *чистописання*;

у другій групі: Біблія (П'ятикнижжя Мойсееве), заучування нескладних перекладів із російської давньоєврейською мовою й навпаки, історія єврейського народу — з *єврейських предметів*; свідоме читання й переказ прочитаного, диктанти, основи синтаксису й етимології — з *російської мови*; правила додавання, віднімання, множення, ділення — з *арифметики*; російське та єврейське *чистописання*;

у третій групі: Закон єврейської віри, Біблія, заучування перекладів із російської мови давньоєврейською й навпаки, історія єврейського народу — з *єврейських предметів*; швидке читання й письмовий виклад прочитаного, відомості з природознавства й російської історії, етимологія й диктанти — з *російської мови*; поняття про іменовані числа, дії з іменованими числами (дроблення, перетворення, додавання, віднімання, множення й ділення) — з *арифметики*; російське та єврейське *чистописання*.

Для керівництва Київського навчального округу й дирекції народних училищ Полтавської губернії головним аргументом відхилення клопотання Гуревича в лютому 1904 року стало проголошення ним своїм священним обов'язком «прищеплювати учням любов до Бога, батьківщини, батьків і ближніх», оскільки відсутність у цьому переліку «любові²⁹ й відданості цареві» трактувалася як прояв неповаги до верховної влади²⁹.

У квітні 1904 року київський, подільський і волинський генерал-губернатор М.В. Клейгельс санкціонував заснування в м-ку Тульчині Брацлавського повіту Подільської губернії однокласного початкового єврейського училища за рахунок коробкового збору³⁰. Наступного року Клейгельс задовольнив клопотання євреїв Кам'янця щодо асигнування із залишків місцевого коробкового збору 70 000 руб. необхідної суми для відкриття талмуд-тори з ремісничими класами. На той час у місті проживало 20 243 єврея (9589 чоловіків і 10654 жінки)³¹.

З 1904 по 1906 рр. у містечку Ходоркові Сквирського повіту діяло приватне початкове єврейське училище третього розряду для дівчат, яке складалося з одного підготовчого класу, розділеного на три групи. Заклад утримувався за рахунок платні за навчання. До нього зараховувалися діти 7–10 років без вступних іспитів, курс навчання тривав 3 роки. По завершенні кожного навчального року відбувалися екзамени за пройденим матеріалом. Усі предмети викладалися російською мовою за затвердженими міністерством народної освіти підручниками: російська мова — 6 годин на тиждень, арифметика — 4 години, чистописання — 6 годин, пояснювальне читання — 6 годин, співи — 1 година, рукоділля —

6 годин. Знання з природознавства, історії і географії Росії повідомлялися під час пояснювального читання.

Станом на січень 1905 року в *Полтавській губернії* нараховувалося 2 початкові єврейські училища, відкриті на основі Положення 1873 року — в Переяславі й Кременчуці; 29 приватних єврейських училищ відповідно до Положення 1844 року — в Полтаві, Ромнах, Прилуках, Лохвиці, Костянтинограді, Кременчуці, Кобеляках, Переяславі, Пирятині; 5 талмуд-тор — у Полтаві, Ромнах, Лубнах, Переяславі й Кременчуці.

У *Подільській губернії* станом на січень 1905 року існувало 4 початкові училища згідно з Положенням 1873 року, 40 училищ відповідно до Положення 1844 року, 12 талмуд-тор і 373 хедера.

На теренах *Волинської губернії* станом на січень 1905 року діяла 1 суботня жіноча єврейська школа; приватне єврейське чоловіче училище другого розряду Марка Нісельсона (Житомир); 648 хедерів; 1 двокласне початкове єврейське училище — в Житомирі й 6 двокласних — у Рівному, Володимир-Волинському, Острозі, Старокостянтинові, Кременці та м-ку Радзивилові. Приватні єврейські чоловічі училища третього розряду перебували в Новоград-Волинському, м-ку Корці, Рівному, м-ку Клевани, м-ку Березному, м-ку Рожищі, м-ку Колках, м-ку Слауті, м-ку Волочиську, м-ку Теофіполі, Дубно, Житомирі; приватні єврейські жіночі училища третього розряду — в Житомирі, Новоград-Волинському, м-ку Корці, Рівному, м-ку Рожищі, Заславлі, Острозі, Кременці; талмуд-тори — в Житомирі, м-ку Чуднові Житомирського повіту, м-ках Корці, Любарі, Мирополі, Острополі, Полонному, Рогачові, Романові Новоград-Волинського повіту, м-ку Любомлі Володимир-Волинського повіту, м-ку Любомлі Володимир-Волинського повіту, Рівному, Ковелі, Заславлі, Острозі, Старокостянтинові, Дубно, Кременці.

У *Київській губернії* станом на січень 1905 року функціонувало 18 талмуд-тор, 621 хедер, 61 училище на основі Положення 1844 року, 6 початкових єврейських училищ, заснованих відповідно до Положення 1893 року (у м-ку Ржищеві Київського повіту, Бердичеві, м-ку Білій Церкві, Києві, Звенигородці, Радомислі)³².

Низький соціальний статус, незадовільне матеріальне становище вчителів єврейських навчальних закладів, що не відповідало важливості їхньої просвітницької функції, ролі в гармонійному духовному розвитку юнацтва, відображено в клопотаннях і скаргах на адресу керівництва Київського навчального округу на кшталт: «Отримуючи грошову платню за навчання, єврейські вчителі буквально голодують, а їхні училища ледь животіють. Це — загальне явище в смузі єврейської осілості» (1904)³³.

20 листопада 1904 року відбулося освячення приміщення казенного єврейського училища, зведеного в Києві братами Лазарем і Левом

Ізраїльовичем Бродськими, відомими цукрозаводчиками й меценатами, в пам'ять про їхнього брата Соломона Ізраїльовича Бродського. На це будівництво Бродські пожертвували близько 300 000 руб. Училище, орієнтоване на найбіднішу частину єврейського населення Києва, мало утримуватися за рахунок фінансової підтримки засновників, а також виділених із київського кошерного збору 6000 руб. і плати за навчання — по 20 руб. з учня³⁴. Дозвіл на відкриття закладу видано київським, подільським і волинським генерал-губернатором наприкінці 1901 року, відповідно до подання керівництва Київського навчального округу, в якому наголошувалося, що хоча Київ і перебував поза смугою єврейської осілості, але в ньому проживало багато євреїв, а закон не дозволяв, але й не забороняв відкриття в Києві казенних єврейських училищ.

На тлі загострення проблеми соціальної адаптації дітей із малозабезпечених сімей, змушених працювати на фабриках, заводах, у ремісничих майстернях і водночас позбавлених можливості отримання початкової освіти, серед єврейського населення набувала поширення ідея вечірньої школи. 1904 року завідувач Васильківської громадської талмуд-тори З. Гольденберг розробив проект організації вечірніх класів, потреба в яких зумовлювалася напливом до Василькова з околиць міст і містечок численних єврейських родин. Заняття мали відбуватися з 18.00 до 21.00 у приміщенні талмуд-тори, викладачі якої виявили бажання безкоштовно навчати дітей у вечірніх класах. Витрати на розвиток навчального процесу, розрахованого на 2 роки, мали здійснюватися за рахунок приватних пожертв. Мета вечірніх курсів полягала в навчанні дорослих, а також дітей, змушених працювати, російського читання, письма, перших чотирьох дій арифметики, Біблії, молитов у перекладі, єврейської історії. Утім, клопотання Гольденберга було відхилене інспектором народних училищ Київської губернії (другого району) та керівництвом Київського навчального округу під приводом перевантаження викладачів і неможливості забезпечення належного санітарно-гігієнічного стану приміщень талмуд-тори за умов проведення занять у дві зміни. Та очевидно, що основною причиною стало занепокоєння адміністративних органів через перспективи зростання організованості єврейських робітників, налагодження ними системи взаємодопомоги, здійснення просвітницької роботи. Інспектор М. Кармазін зауважував з цього приводу: «...Скупчення неспокійного дорослого єврейського елемента (робітників на фабриках і заводах) у вечірній час під керівництвом і за безсумнівного впливу вчителів-євреїв, який далеко не завжди буває бажаним, вимагатиме особливої пильності інспекторського нагляду...»³⁵.

У житті єврейської громади велику вагу мала професійна підготовка, поєднання в навчальному процесі загальноосвітніх предметів і викла-

дання ремесел, затребуваних в умовах тогочасного економічного розвитку. У Київській губернії ремісничі класи існували при бердичівському, київському, ржищевському двокласних початкових єврейських училищах та звенигородському однокласному. На базі радомисльської талмуд-тори діяли ремісничі відділення — столярно-токальне і слюсарно-ковальське. Згідно з правилами слюсарно-ковальського ремісничого класу при уманській громадській талмуд-торі кожен учень після повного курсу навчання і з моменту вступу до майстерні мусив відпрацювати не менше трьох з половиною років — щодня з 8.00 до 12.00 і з 14.00 до 19.00; по завершенні навчання в майстерні учень міг залишитися в ній працювати з платнею 50 руб. на рік³⁶. Станом на січень 1905 року в слюсарно-ковальському класі на базі житомирського двокласного єврейського училища навчалося 20 хлопчиків віком від 12 до 16 років; у палітурному класі на базі рівненського однокласного початкового єврейського училища — 12 хлопчиків. Водночас при острозькому однокласному початковому єврейському училищі функціонував слюсарно-ковальський клас, при кременецькому однокласному початковому єврейському училищі — палітурний клас, при житомирській талмуд-торі — слюсарно-токальний клас, при полтавській і кременчуцькій талмуд-торах — столярні ремісничі відділення³⁷. На теренах Подільської губернії ремісничі відділення діяли на базі могилівського, проскурівського, балтського однокласних початкових єврейських училищ.

У квітні 1905 року утримувач зразкового хедеру м. Бердичева мела мед С. Кейлріх виступив з ініціативою запровадження у своєму закладі викладання російської мови. Цей хедер вирізнявся просторістю приміщення, яке складалося з двох добре освітлених комфортних кімнат — для занять і для відпочинку. Класна кімната забезпечена необхідною навчально-матеріальною базою. Викладання здійснювалося давньоєврейською мовою із впровадженням новаторської викладацької методики, у виховному процесі використовувалися педагогічні ідеї Й.-Г. Песталоцці та Ф. Фребеля. Тілесні покарання виключалися. Велика увага приділялася естетичному розвитку дітей шляхом стимулювання їхньої музичної активності, насамперед — співу давньоєврейською мовою.

На початку ХХ ст. серед єврейської молоді чітко простежувався запит на розвиток власної ідентичності шляхом удосконалення освіти, вивчення єврейської історії і літератури. Так, 1905 року до меламеда м. Ніжина І.Я.С. Вільнера звернулися єврейські юнаки, які не мали можливості навчатися в будні дні, з проханням давати їм уроки по суботам і в дні єврейських свят.

Того ж року, відповідно до клопотання жителів м. Мглина, міщанин Х.Ш. Іоффе ініціював заснування в місті приватного початкового

училища третього розряду для єврейських хлопчиків. Згідно з представленим ним навчальним планом, упродовж *першого навчального року* передбачалося вивчення російської мови (читання, письмо, диктанти); арифметики (усне й письмове числення до 100, розв'язання задач); Закону Божого (молитви); протягом *другого навчального року* — російської мови (читання з поясненням прочитаного, диктанти, поняття про предмет, якість, дію); арифметики (теорія і розв'язання задач); Закону Божого (молитви й Біблія); єврейського читання й письма; на *третьому році навчання* — російської мови (читання й переказ, диктанти, поняття про прості речення, частини мови); арифметики (теорія і розв'язання задач); Закону Божого (Закон єврейської віри, Біблія); єврейського читання й письма; історії Росії та єврейської історії; географії Російської імперії. Окрім згаданих предметів, в училищі мали викладатися співи, креслення, малювання й гімнастика. З огляду на сіоністські погляди Іоффе, його участь у робітничому страйку в Мглині (3 вересня 1905 р.), клопотання про дозвіл на відкриття училища було відхилено на рівні чернігівського губернатора, дирекції народних училищ Чернігівської губернії, керівництва Київського навчального округу³⁸.

Сформована в законодавчому полі Російської імперії система обмежувальних заходів щодо культурно-освітньої діяльності єврейського населення виявилася, зокрема, у відхиленні клопотання жителя Кам'янця-Подільського (іудейського віросповідання) Р.І. Кнопінга, який здобув освіту в Королівському Кенігсберзькому університеті та планував відкрити курси іноземних мов.

Доброчинним ініціативам єврейської громади не завжди вдавалося долати бюрократичні перепони. У червні 1905 року подільський губернатор О.О. Ейлер офіційно висловився проти заснування товариства допомоги нужденним учням вінницької талмуд-тори, оскільки «...створення благодійних товариств спеціально для євреїв є небажаним, адже такі товариства сприяють більшому й більшому відокремленню єврейського населення...»³⁹. Натомість наступного року відділ народного здоров'я і громадського піклування головного управління у справах місцевого господарства міністерства внутрішніх справ дозволив дубенській талмуд-торі прийняти від купчихи М. Каган пожертву — дерев'яний будинок із двома сараями загальною вартістю 2500 руб.⁴⁰

У вересні 1906 року директор народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенець офіційно підтримав ідею щодо відкриття в Бердичеві приватного єврейського реального училища з правами урядових реальних училищ. Як аргумент він наводив статистичні дані щодо чисельності єврейського населення в Бердичеві й Бердичівському повіті станом на 1897 рік — 65 013 осіб, а на 1906 рік — 77 696 осіб. Водночас у Бердичеві

діяли дві єврейські жіночі приватні гімназії, одне жіноче комерційне училище та лише один єврейський чоловічий навчальний заклад — комерційне училище.

Інженер-технолог М.І. Гінзбург 1906 року подав клопотання до дирекції народних училищ Полтавської губернії щодо заснування в Кременчуці приватного чоловічого єврейського училища першого розряду за програмою реальних училищ міністерства народної освіти. Суспільний запит на створення такого навчального закладу зумовлювався переповненістю місцевих середнього реального й комерційного училищ та початкових шкіл. Станом на грудень 1906 року в Кременчуці й Крюкові нараховувалося 41 236 єврейського населення, зокрема осіб чоловічої статі — 20 839⁴¹. Натомість під час перевірки інформації щодо політичної благонадійності Гінзбурга спливали секретні відомості міністерства внутрішніх справ відносно його залучення 1903 року до дізнання при Санкт-Петербурзькому губернському жандармському управлінні за звинуваченням у належності до місцевого комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Учителі й учительські помічники єврейських початкових училищ — випускники заснованого 1873 року на кошти єврейської громади Віленського єврейського учительського інституту — користувалися правом на отримання звання домашнього вчителя без складання спеціальних іспитів, а також на відкриття приватних початкових навчальних закладів для дітей іудейського віросповідання. Відповідно 1907 року міністерство народної освіти надало дозвіл на відкриття приватного чоловічого навчального закладу другого розряду для євреїв Г. Перліну, який на той час обіймав посаду вчительського помічника бердичівського двокласного початкового єврейського училища⁴².

Розроблені єврейськими освітянами-практиками проекти організації вечірнього навчання для юнацтва й дорослих, залучених до виробничої, насамперед ремісничої, діяльності, наштовхувалися на протидію з боку бюрократичної системи Російської імперії. Так, у жовтні 1907 року приватний учитель, колишній утримувач єврейського чоловічого училища третього розряду П. Пресайзен ініціював відкриття в м-ку Клевани Волинської губернії вечірніх курсів для юнаків, змушених починати свою трудову діяльність у віці 10–12 років. Однак волинським губернатором Ф.О. Штакельбергом і попечителем Київського навчального округу П.О. Зіловим це клопотання було відхилене з політичних міркувань⁴³.

1907 року міщанка З. Литвак, яка вже мала досвід організації початкових єврейських навчальних закладів на теренах Київського навчального округу, представила проект кременчуцького приватного єврейського жіночого училища третього розряду. Упродовж першого навчального

року в закладі мали викладатися російська мова (12 уроків на тиждень), арифметика (6 уроків на тиждень), єврейське читання й письмо (6 уроків на тиждень); на другому році навчання — російська мова (9 уроків на тиждень), арифметика (6 уроків на тиждень), єврейська мова (5 уроків на тиждень), чистописання (3 уроки на тиждень). Протягом завершального (третього) навчального року відбувалися заняття з російської мови (8 годин на тиждень), що включали в себе пояснювальне читання статей з історії та географії, письмовий виклад змісту прочитаного, диктанти, вивчення напам'ять віршів і байок, усний і письмовий переказ їхнього змісту в прозі; з єврейської мови (4 уроки на тиждень) — письмовий виклад легких статей, письмовий переказ змісту байок і віршів; з арифметики (6 уроків на тиждень); з чистописання (2 уроки на тиждень); з рукоділля. На заваді реалізації цього проекту стали виявлені полтавським губернатором В.В. Князевим відомості щодо приналежності З. Литвак до партії сіоністів-соціалістів⁴⁴. Двічі — у квітні 1904 і травні 1907 рр. — у її помешканні проводилися обшуки.

Через звинувачення на адресу лікаря кременецьких комерційного й духовного училищ М.А. Литвака в сіоністських переконаннях, керівництві зібраннями нелегальних гуртків і організації грошових пожертв «на невідомі цілі», йому не вдалося домогтися відкриття в Кременці приватного чоловічого єврейського училища першого розряду. Натомість потреба в розширенні шкільної мережі гостро відчувалася в Кременці, де нараховувалося 10 243 єврея, і щороку близько сотні єврейських дітей отримували відмови у прийнятті до навчальних закладів⁴⁵. Для дівчат-єврейок у місті діяв один приватний навчальний заклад третього розряду, окрім того вони могли здобувати освіту, разом із дітьми християнського віросповідання, у приватному жіночому навчальному закладі першого розряду. Доступ хлопчиків із єврейських родин до кременецького комерційного училища обмежувався через завищу плату за навчання — 125 руб. на рік.

Випускник Берлінського університету А.З. Пескін (який 1897 р. був обвинувачений у ввезенні до Російської імперії з-за кордону «протиурядових видань», а згодом у 1902–1905 рр. служив громадським лікарем і рабином у м-ку Саврані Подільської губернії, з 1905 р. займався приватною практикою в Бобруйську Мінської губернії) 1907 року підготував план організації приватного єврейського чоловічого училища першого розряду з програмою урядових гімназій. Метою цього закладу визначалося надання учням загальної освіти, зорієнтованої на практичні потреби. Навчальний курс розрахований на вісім класів, мова навчання — російська. У підготовчому й перших трьох класах платня за навчання не мала перевищувати 120 руб., а в старших — 150 руб. на рік⁴⁶. Дирекція народних училищ Полтавської губернії цей план відхилила.

Того ж року Полтавському товариству опіки над бідними єврейськими дівчатами не вдалося отримати дозвіл на заснування приватного початкового училища 3-го розряду. Згідно із затвердженням 1905 року статутом товариства, його мета полягала в піклуванні про моральний і матеріальний стан найбідніших єврейських дітей жіночої статі Полтави, а саме: в забезпеченні їх освітою, одежею, їжею, навчальними посібниками, а також у подальшому працевлаштуванні⁴⁷. Відповідно, нове безкоштовне училище було покликане дати єврейським дівчатам початкову освіту й підготувати їх до вступу до середніх навчальних закладів. Навчання мало здійснюватися за програмами, затвердженими міністерством народної освіти 19 лютого 1897 року для початкових народних училищ. Передбачалося викладання Закону Божого іудейського віросповідання, російського та єврейського читання й чистописання, правил орфографії та елементарних відомостей з граматики, історії, географії, природознавства, арифметичних дій над абстрактними й іменованими числами, загальних уявлень про дробі й дії над ними, співів, малювання, рукоділля. По завершенні курсу початкового училища дівчата зараховувалися до професійних класів, де впродовж 3–4 років викладалися кравецьке й білошвейне ремесла.

С.М. Чериковер — випускник фізико-математичного факультету Новоросійського університету — розробив проект 8-класної гімназії для дітей іудейського віросповідання, яку він мав намір заснувати в Полтаві. Окрім затверджених міністерством народної освіти предметів до навчальних програм закладу мали бути включені єврейська мова, історія й література. Викладацький склад формувався з педагогів як іудейського, так і християнського віросповідання. Реалізувати згаданий проект не вдалося, і основною причиною його відхилення попечительською радою Київського навчального округу стало притягування Чериковера 1897 року, за часів його навчання в Московському університеті, до дізнання у справі «Союзної ради московських об'єднаних земляцтв» — заснованої наприкінці 1880-х років організації, що сприяла координації і політизації студентського руху в Росії.

З огляду на освітні потреби євреїв Бердичева місцеве купецьке товариство 1907 року виступило з ініціативою заснування єврейської 8-класної гімназії. Директор народних училищ Київської губернії Т.Г. Лубенець, підтримавши цю ідею, наголосив на недостатній кількості шкіл для єврейського населення, яке мало велику питому вагу в етнічному складі Південно-Західного краю — переважно Київської і Подільської губерній, таких важливих повітових міст, як Бердичів, Умань, Черкаси⁴⁸. Невідповідність між чисельністю населення й навчальних закладів виявилася, наприклад, у відмові понад 500 дітям (насамперед християнського

віросповідання) у вступі до міського двокласного училища м. Бердичева. Та попри демографічно зумовлений запит на розширення мережі початкових училищ і гімназій освітня ініціатива бердичівського купецького товариства не знайшла підтримки на рівні управління Київського навчального округу.

Через «революційну налаштованість єврейства» Т.Г. Лубенець виступив проти відкриття при приватному єврейському жіночому училищі третього розряду Рахілі Гутерлайт у Бердичеві вечірніх класів для дорослих дівчат⁴⁹. Навчання на цих курсах було розраховане на три роки — з викладанням російської мови, арифметики, єврейської грамоти, чистописання. Платня з кожної учениці не мала перевищувати 12 руб. на рік.

На початку ХХ ст. поживалення культурно-освітнього життя євреїв, прагнення до заснування нових навчальних закладів, покращення їхнього матеріального забезпечення, удосконалення навчальних програм і методик супроводжувалися зростанням громадської активності та юридичної грамотності інтелігенції у відстоюванні прав єврейської громади. Вихованець історико-філологічного факультету Університету Св. Володимира М. Гуревич, який проживав у Києві по вул. Мало-Житомирській, 2, у липні 1907 року звернувся до канцелярії Київського навчального округу з проханням надати йому в письмовому вигляді обґрунтування відмови у відкритті «чоловічих єврейських курсів» у зв'язку з наміром оскаржити її у міністерстві народної освіти.

Не вдалося отримати дозвіл на створення в Києві приватного чоловічого єврейського училища першого розряду і почесному громадянину І. Штейнбергу, попри його посилення на заснування аналогічного закладу в Одесі М.М. Іглицьким. Своє клопотання Штейнберг обґрунтував насамперед недоступністю для єврейського населення Києва якісної освіти через обмеження прийому євреїв до казенних навчальних закладів у 10%. Відповідно до його проекту мало бути створене 8-класне училище з курсом чоловічої гімназії міністерства народної освіти, учні якого щороку складали би іспити при одній із місцевих казенних гімназій, а на посади викладачів запрошувалися би випускники університетів Російської імперії.

У посаді Климові Новозибківського повіту Чернігівської губернії доступ євреїв до християнських навчальних закладів ускладнювався через релігійні погляди місцевих старообрядців. Як альтернативу нелегальним хедерам, де в основному і здобувало початкову освіту єврейське населення, було висунуто проект приватного початкового єврейського училища з викладанням російської мови (абетка, читання, переказ прочитаного, заучування напам'ять, граматики, письмові вправи); арифметики; чистописання. Незважаючи на підтримку дирекції училищ Черні-

гівської губернії, цей проект було відхилено попечительською радою Київського навчального округу.

Єврейська громада м. Лодижина Гайсинського повіту в жовтні 1907 року звернулася до дирекції народних училищ Подільської губернії із проектом заснування талмуд-тори на кошти, заповідані купцем Склярєвським. Основною причиною відмови в задоволенні цього клопотання став намір організаторів талмуд-тори запровадити викладання виключно єврейських предметів, водночас згідно з п. 8 «Правил про приватні єврейські навчальні заклади» (1844) старшини талмуд-тор мали прагнути, щоби діти з 8-річного віку вивчали російську мову.

На тлі культурно-освітнього життя єврейства чітко простежується усвідомлення важливої ролі жінки в духовному розвитку сім'ї та суспільства. Уповноважений єврейської громади м-ка Вахнівки Бердичівського повіту Київської губернії І. Пильч виступив із клопотанням про відкриття талмуд-тори з жіночим відділенням. Відхилення цього проекту керівництвом Київського навчального округу аргументувало його невідповідністю «існуючим законоположенням»⁵⁰. Так само мешканцю м-ка Деражні Летичівського повіту Подільської губернії Ш. Тувліну не вдалося отримати дозвіл на запровадження в заснованому ним приватному початковому єврейському училищі спільного навчання хлопчиків і дівчаток віком до 14 років.

Дирекція народних училищ Волинської губернії підтримала проект організації у Ковелі початкового громадського жіночого єврейського училища, на утримання якого з коробкового збору асигнувалося 400 руб., а з фондів Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії — 500 руб. Окрім того, фінансування закладу мало забезпечуватися за рахунок членських внесків, одноразових пожертв приватних осіб і товариств, прибутків від вечорів і концертів, плати за навчання від найзаможніших учениць. Метою училища проголошувалося надання елементарної освіти дівчаткам-єврейкам Ковеля та повіту. Однак, на рівні керівництва Київського навчального округу згаданий проект не знайшов належної підтримки.

1907 року зусиллями місцевої громади засновано Бердичівську жіночу єврейську професійну школу із загальноосвітнім відділенням, мета якої полягала в наданні дівчатам іудейського віросповідання, разом із загальною початковою освітою, практичних знань і навичок у галузі білошвейного, кравецького й інших ремесел⁵¹. Новостворений заклад фінансувався за рахунок коробкового збору з євреїв м. Бердичева; одноразових пожертв та періодичних внесків приватних осіб і товариств; грошових зборів із концертів, спектаклей, літературних і танцювальних вечорів; прибутків від виробничої діяльності учениць; плати за навчання

найзаможніших учениць. Господарськими аспектами розвитку школи займалася піклувальна рада у складі завідувачки й 9 членів (серед яких мало бути щонайменше 4 дами), обраних єврейською громадою Бердичева на 3 роки. Застосовувався принцип ротації, і щорічно 1/3 складу ради вибувала, натомість розпочинали свою роботу новообрані члени, які, з-поміж інших питань, опікувалися працевлаштуванням випускниць, удосконаленням їхньої майстерності та продовженням спеціальної освіти для найталановитіших із них, а також обирали завідувачку школи, вчителів і мастериць та подавали їхні кандидатури на затвердження дирекції народних училищ губернії⁵². Завідувачка очолювала педагогічну раду, до складу якої входили всі викладачі та один новообраний член піклувальної ради. До сфери компетенції педагогічної ради входили: розробка навчальних програм; підбір книг для домашнього читання ученицями; обговорення звітів викладачів і питань успішності учениць, а також накладення на останніх стягнень через серйозні порушення. Тривалість навчання в загальноосвітньому відділенні складала три роки, викладання відбувалося російською мовою. Проводилися уроки з російської мови, арифметики, чистописання, Закону єврейської віри, читання давньоєврейською мовою, пояснення й вивчення молитов російською мовою, малювання, креслення, співів і рукоділля. По закінченні загальноосвітнього відділення дівчата могли вступати до професійної школи, де впродовж 4 років вивчали білошвейне і кравецьке ремесла, а також російську мову, арифметику, історію, географію, рахівництво, товарознавство, малювання, креслення, Закон єврейської віри, основи гігієни та співи. Загалом навчання у школі було безкоштовним, але допускалося прийняття учениць з платою від 6 до 8 руб. на рік, для дівчат-сиріт передбачалося облаштування гуртожитку.

Через недобір учнів 1907 року приватний учитель Д. Землеруб мусив призупинити діяльність заснованого ним у Бердичеві приватного початкового чоловічого єврейського училища з викладанням російської мови (читання, письмо, диктанти, перекази прочитаних текстів, студіювання граматики); арифметики; давньоєврейської мови (Закон віри, Біблія, Талмуд, головні молитви); російського та єврейського чистописання.

Учитель Я.-І. М. Вол, який із 1902 року утримував у Новоград-Волинському приватне єврейське училище третього розряду, а з 1906 року викладав у Житомирському єврейському громадському початковому училищі «Талмуд-тора», розробив проект вечірньої школи для єврейських дітей чоловічої статі, що мала бути заснована в Житомирі. Цей заклад, за задумом Вола, був покликаний надати дітям із незаможних єврейських родин можливість вивчати єврейську та російську грамоту й арифметику. Повний курс навчання розраховувався на три роки і включав такі пред-

мети, як Закон єврейської віри, біблійська історія, російська мова, арифметика, російське та єврейське чистописання. Попри позитивну характеристику від дирекції народних училищ Волинської губернії Вола як сумлінного педагога, що користувався повагою серед єврейської громади, попечительська рада Київського навчального округу не підтримала його ініціативу⁵³.

Згідно з документами канцелярії попечителя Київського навчального округу, впродовж 1907 року було відхилено клопотання М.-І. Б. Гуревича щодо відкриття в Києві приватних чоловічих єврейських курсів; харків'янина М.-Е. Кенігсберга — про заснування в Житомирі приватного чоловічого училища першого розряду; Ш.-Д.Ф. Броцького (Бродського) — стосовно відкриття в Бердичеві приватного початкового училища третього розряду; Г.Л. Браунштейн — про заснування в Києві приватного єврейського жіночого навчального закладу другого розряду; Б.Х. Ломоватського — щодо створення у Звенигородці приватного початкового єврейського училища першого розряду; меламеда А.-М. І. Кіпніса — відносно запровадження в його хедері викладання російської мови; лікаря Х.-Г. Ш. Бурвассера — про відкриття в Києві зуболікарської школи; М.-Г. П. Шихмана — щодо заснування в Новій Ушиці приватного початкового єврейського училища третього розряду.

У листі до міністерства народної освіти від 19 жовтня 1908 року попечитель Київського навчального округу П.О. Зілов виклав свої міркування щодо обмеження доступу єврейської молоді до середніх навчальних закладів. Він виступив проти ідеї безвідсоткового прийому до приватних чоловічих гімназій осіб іудейського віросповідання через їхній «небезпечний» і «шкідливий» вплив на учнів-християн, що нібито виявлявся в набутті останніми специфічної «єврейської вимови». До того ж Зілов убачав проблему в невідповідності зростаючої кількості євреїв-випускників приватних гімназій та 5% обмеженням на їхній вступ до вищих навчальних закладів. Характеризуючи рівень освітнього процесу в київських приватних навчальних закладах, і зокрема гімназії А.І. Степовича, як незадовільний, попечитель уважав їх не більше, ніж засобом для набуття євреями права на проживання в Києві.

Закорінені в іудаїзмі морально-етичні норми і традиції, як-от співчуття до ближнього й добродійність, стали базовою засадою духовного й соціально-демографічного збереження й відновлення єврейської громади, запорукою утвердження її ідентичності та водночас культурно-цивілізаційного обміну у взаємодії з оточуючим християнським середовищем. Благодійно-просвітницька діяльність мешканця Санкт-Петербурга, комерції радника М.А. Гінсбурга великою мірою сприяла поширенню освіти серед населення його рідного міста Радзивілова Кременецького повіту

Волинської губернії. Станом на 1908 рік він пожертвував на місцеве двокласне народне училище 12 000 руб., на єврейське казенне училище — 3 000 руб., на приватне жіноче училище другого розряду — 2 000 руб., на Кременецьке комерційне училище — 5 000 руб⁵⁴. Окрім того, Гінсбург повністю фінансував діяльність приватного училища пані Подкамінер у Радзивілові, а саме: забезпечив приміщення, платню вчительці, навчальні посібники й книги для дітей, опалення, освітлення. Училище успішно виконувало свою функцію — надання безкоштовної освіти найбільш бідним прошкарам єврейського населення Радзивілова. З огляду на велику кількість єврейських дівчат, позбавлених через безгрошів'я їхніх родин доступу до елементарної освіти, Гінсбург прийняв рішення про заснування безкоштовного жіночого училища третього розряду за зразком казенних єврейських початкових училищ, з присвоєнням цьому закладу свого імені. З цією метою він придбав у Радзивілові новий кам'яний будинок із різними службовими прибудовами та вніс у депозит Київського навчального округу 20 000 рублів, прибуток з цього капіталу (щорічно 1 000 руб.) мав спрямовуватися на платню вчителям і обслуговуючому персоналу. В училищі мали викладатися російська та єврейська грамоти, рахунок, природознавство, географія, російська історія, а за наявності необхідного фінансування — також рукоділля, єврейська й німецька мови. У відповідь на цю ініціативу керівництво Київського навчального округу вказало на неможливість її реалізації, оскільки утримувачі приватних училищ одночасно мусили бути їхніми начальниками, а Гінсбург не мав можливості поєднувати ці дві посади.

1908 року Товариство допомоги бідним євреям м. Хорола підготувало статут хорольського єврейського громадського училища, що мало утримуватися за рахунок членських внесків; сум коробкового збору; одноразових пожертв приватних осіб і товариств; прибутків від вечорів, концертів тощо; плати за навчання учнів із заможних родин, а також 10% з прибутків Товариства. Попечительська рада училища (9 осіб) обиралася місцевою єврейською громадою на три роки й затверджувалася директором народних училищ Полтавської губернії. До її складу входив завідувач училища з правом вирішального голосу. Впроваджувався принцип ротації: щорічно одна третина ради вибувала, і їхнє місце посідали новообрані члени. До сфери діяльності попечительської ради належали: опікування матеріальним забезпеченням училища; контроль за видатками; щомісячне подання звітів про прибутки й видатки; нагляд за описом і збереженням майна; попередній розгляд річних звітів; сприяння кращим випускникам у продовженні освіти; забезпечення найбільш бідних учнів їжею, одягом і взуттям. Попечительська рада спільно з педагогічною обирали та звільняли завідувача й викладачів училища. Обов'язки

завідувача полягали в загальному нагляді за перебігом навчально-виховного процесу; зберіганні училищного майна; веденні офіційної кореспонденції; нагляді за оформленням звітності; складанні річних звітів про стан училища. Задля обговорення питань організації навчально-виховного процесу засновувалася педагогічна рада, до складу якої входили всі викладачі училища і два представника від попечительської ради. Засідання педагогічної ради мали відбуватися не рідше одного разу на місяць. До сфери її компетенції входили питання прийому учнів до училища, їхнього переведення до вищих класів і виключення; видачі атестатів по завершенні курсу навчання; складання розкладу уроків; вибору навчальних посібників; річної звітності викладачів і завідувача; обговорення методів удосконалення навчально-виховного процесу. Навчальні програми передбачали викладання єврейської мови, Біблії, молитов, історії євреїв, російської мови, арифметики, географії, історії, чистописання, малювання, співів, гімнастики. У листопаді 1908 року на рівні дирекції народних училищ Полтавської губернії було прийнято рішення щодо невідповідності згаданого проекту встановленим урядом засадам організації початкових єврейських училищ.

Перебуваючи з 1892 року на посаді завідувачки й учительки приватного початкового жіночого єврейського училища в Ромнах Полтавської губернії, Д.М. Розовська (Етінгоф) здобула повагу єврейської громади, адже її випускниці успішно складали урядовий іспит для вступу до жіночої гімназії. 1908 року вона представила план приватного навчального закладу третього розряду з дитячим садком (м. Конотоп Чернігівської губернії) для дітей обох статей від 5 до 11 років. В основу організації навчально-виховного процесу було покладено систему, створену німецьким педагогом Ф. Фребелем. Велика увага приділялася гармонійному поєднанню розвитку фізичних і розумових здібностей дітей. Навчальна програма складалася з уроків Закону Божого (єврейська грамота, Біблія, катехізис, ключові події єврейської історії); російської мови (пояснювальне читання, переписування текстів з книг, вивчення на пам'ять байок і віршів, диктанти, студіювання основ граматики); арифметики (нумерація й перші чотири дії з абстрактними й іменованими числами); географії; французької мови (читання, переписування текстів із книг, диктанти, вивчення основ граматики, переклади); німецької мови; чистописання; малювання. Незважаючи на те, що на рівні дирекції народних училищ Чернігівської губернії зазначений проект був визнаний унікальним для Конотопа, на початку 1909 року попечительська рада Київського навчального округу відхилила його.

Така само доля спіткала й колективне клопотання громади м-ка Тального Уманського повіту Київської губернії про надання Г. Левінсон

дозволу на відкриття приватного жіночого училища третього розряду. Цей заклад мав складатися з одного класу, поділеного на молодше і старше відділення. Його метою проголошувалося привчання єврейських дівчат до праці, порядку й доброзвичайності, навчання їх російської грамоти, перших правил арифметики, єврейської мови й історії.

Невдачею супроводжувалися неодноразові спроби Б.Ф. Крупника отримати дозвіл на відкриття у Проскурові Подільської губернії приватного початкового училища для єврейських хлопчиків з метою підготовки їх до вступу до середніх навчальних закладів. Відповідно до запропонованого ним у серпні 1908 року плану, повний курс навчання в училищі складав три роки. У перших двох групах було заплановано викладання російської мови й арифметики, а саме: ведення бесід російською мовою, вивчення напам'ять байок і віршів, пояснювальне читання, диктанти, усний рахунок до ста, розв'язання задач. У пообідній час мали відбуватися уроки з єврейської мови та Біблії. Заняття в третій групі склалися з пояснювального читання, усного переказу прочитаного, студіювання російської граматики, арифметики, єврейської мови, Біблії, Закону віри, єврейської історії і чистописання. Незважаючи на позитивну характеристику Крупника від інспектора другого району Подільської губернії та донесення щодо недостатності казенного єврейського училища й талмуд-тори для забезпечення освітніх потреб євреїв Проскурова, зазначене клопотання керівництво Київського навчального округу на початку 1909 року відхилило.

Основною метою заснованого 1909 року Товариства піклування про дітей-євреїв м. Острога проголошувалися опіка та сприяння фізичному, моральному й розумовому розвитку молодого покоління. Задля її реалізації товариство було вповноважене відкривати училища та брати на себе керівництво існуючими початковими школами, засновувати дитячі притулки, їдальні, літні колонії, фребелівські садки, влаштовувати дитячі сиріт у ремісничі навчально-виховні заклади та приватні родини. Товариство складалося з необмеженої кількості осіб обох статей, усіх соціальних верств і віросповідань⁵⁵. 1912 року член його правління, острозький купець першої гільдії М.І. Гальберт запропонував ідею створення приватного початкового єврейського жіночого училища третього розряду. Він наголошував на низькому рівні доступу до освіти єврейок Острога, де на той час проживало 14 000 євреїв, з них дітей шкільного віку — 1400, зокрема жіночої статі — 800. Покликане забезпечувати морально-релігійне виховання єврейських дівчат, згадане училище окрім надання загальної елементарної освіти мало організовувати ремісниче навчання. Фінансування його діяльності повинно було здійснюватися за рахунок плати за навчання (6 рублів на рік з учениці) та насамперед —

Товариства піклування про дітей-євреїв м. Острога. Відповідно до § 9 статуту Товариства його фінансові ресурси склалися з субсидій від міських установ і громадських організацій; добровільних періодичних внесків членів товариства; одноразових добровільних пожертв; відсотків від капіталу товариства; прибутків від концертів, спектаклів, читань тощо; кружкового збору. За навчальним планом передбачалося викладання російської мови, арифметики, вітчизняної історії, географії, природознавства, давньоєврейської мови, Закону єврейської віри, біблейської історії, ідишу, чистописання, малювання, рукоділля і співів. Попри схвалення директора народних училищ Волинської губернії П. Тутковського, попечительська рада Київського навчального округу відхилила цей проект.

Важливу роль у духовному розвитку єврейської громади впродовж ХХ ст. відігравали вищі релігійні навчальні заклади єшиботи (єшиви) — осередки розвитку іудейських традицій і формування інтелектуальної еліти. На теренах Південно-Західного краю розповсюджувався досвід Одеського єврейського громадського училища «Єшибот», статут якого затверджено 1909 року. Мета його діяльності полягала в наданні молодим людям можливості вивчення Талмуду і джерел єврейських релігійних законів задля підготовки до звання рабина. Керівництво єшиботом здійснювалося рош-єшивою, яка забезпечувала нагляд за викладанням і внутрішнє управління; попечительською радою, що спільно з рош-єшивою опікувалася благоустроєм закладу й добробутом найнезаможніших вихованців; педагогічною радою, яка завідувала навчально-виховним процесом. Фінансове забезпечення єшиботу досягалося за рахунок сум одеського коробкового збору, благодійних пожертв, плати за навчання, прибутку молитовні, виторгу від спектаклів, концертів, музичних і літературних вечорів. Повний навчальний курс був розрахований на 6 років (по 2 роки в кожному з 3-х класів). До першого класу вступали діти, які повністю засвоїли програму талмуд-тор: з російської мови — швидке читання, переказ прочитаного, розбір простого речення, елементарний курс етимології і диктанти; з арифметики — числення й дії над цілими числами і простими дробами; з єврейських предметів — Біблія, давньоєврейська мова з коротким курсом граматики, швидке читання тексту Талмуду з коментарями. В єшиботі в об'ємі курсу 6-класних прогімназій викладалися російська мова, арифметика, алгебра, геометрія, загальна історія, географія (з поглибленим вивченням історії і географії Росії), фізика, природознавство, німецька мова, а з єврейських предметів — Мішна, Гемара, Поскім, Агада й етика, давньоєврейська мова, Біблія, халдейська мова з книгами Даниїла, Ездри й Неємії, екзегетика, історія єврейської літератури й богослужіння, історія євреїв і гомілетика⁵⁶.

Колишній викладач богословських предметів одеського єшиботу, бердичівський міський рабин Я. Берман обґрунтував необхідність заснування в Бердичіві Київської губернії приватного чоловічого єврейського училища «Єшибот» з обов'язковим загальноосвітнім курсом 4-класних прогімназій, але без викладання латини. Він акцентував увагу на переповненості місцевих навчальних закладів, що позбавляло велику кількість єврейських дітей можливості здобувати якісну освіту. Водночас численна єврейська громада Бердичіва — міста з присутністю чітко окресленої іудейської традиційної культури — потребувала створення системи підготовки юнаків до рабинського звання.

Підтримуючи ініціативу Я. Бермана, директор народних училищ Київської губернії Т.Г. Лебенець констатував, що станом на січень 1912 року в Бердичеві проживало 7764 дитини шкільного віку, з них християн — 2230, євреїв — 5534. Із цього числа в навчальних закладах здобували освіту 676 християн і 1510 євреїв. Отже, поза освітньою системою залишалось 4024 єврейських дітей (2003 хлопчика й 2021 дівчинка). Усупереч цій статистиці дозвіл на відкриття бердичівського єшиботу отримати не вдалося.

М.М. Маєргут — вітебська міщанка, викладачка жіночого єврейського училища Н.М. Спектор у м-ку Білій Церкві — у зв'язку зі своїм переїздом до Кременчука вирішила заснувати там приватне жіноче початкове єврейське училище, де окрім загальних предметів викладалися би єврейська мова й Закон єврейської віри за авторською методикою. Натомість у червні 1913 року попечительська рада Київського навчального округу відхилила клопотання пані Маєргут.

На засіданні попечительської ради Київського навчального округу від 28 лютого 1913 року обговорювалося клопотання випускника Університету Св. Володимира, лікаря Ш.А. Фінкельштейна про заснування в Києві приватної чоловічої гімназії для дітей євреїв із викладанням усіх предметів курсу урядових гімназій, а також Закону єврейської віри, єврейської мови, Біблії і біблійської історії. Думки членів ради з цього питання розділилися. Одні висловилися за відкриття єврейських гімназій при одночасному припиненні прийому євреїв до навчальних закладів з переважною більшістю учнів-християн, оскільки «...у такий спосіб школа позбавиться дурного впливу неспокійного єврейського елемента, що завжди відрізнявся розбещеністю й важко піддавався дисциплінуванню»⁵⁷. Інші наполягали на тому, що рада не мала повноважень для прийняття такого рішення, оскільки 10% норма прийому євреїв до середніх навчальних закладів була встановлена Радою міністрів. Зрештою ухвалили відмовити Фінкельштейну в наданні відповідного дозволу.

За даними дирекції народних училищ Волинської губернії на 1912 рік у м-ку Корці мешкало 12 692 єврея, з них дітей шкільного віку — 1269

(537 чоловічої і 732 жіночої статі). Водночас у чотирикласному міському училищі здобували освіту 44 єврея, у двокласному парафіяльному училищі — 37, у талмуд-торі — 67, у приватному чоловічому єврейському училищі третього розряду Б. Гринфельда — 66, у приватному жіночому єврейському училищі третього розряду М. Слепої — 52. Учасник російсько-японської війни (1904–1905), викладач корецької талмуд-тори (1899–1909) Д.А. Базинов, посилаючись на недоступність початкової освіти для більшості єврейських хлопчиків Корця, розробив навчальний план приватного початкового єврейського чоловічого училища, що не знайшов підтримки в управлінні Київського навчального округу.

Станом на 1913 рік у м-ку Тернівці Гайсинського повіту Подільської губернії нараховувався 4671 мешканець, з них 2262 — євреї. Чисельність єврейських дітей шкільного віку складала 320 хлопчиків і 380 дівчаток, з них у місцевих училищах навчалось 279 хлопчиків і 21 дівчинка⁵⁸. Загалом на той час у Тернівці діяло двокласне сільське училище, однокласне двокомплектне народне училище, дві церковно-парафіяльні школи, приватне чоловіче єврейське училище третього розряду й 12 єврейських хедерів. Уповноважений єврейської громади Тарнівки С. Ратнер представив проект талмуд-тори, що мала на меті не лише навчання, а й матеріальне утримання єврейських сиріт і дітей із малозабезпечених родин. Місцеві євреї узяли на себе зобов'язання щорічно виділяти на утримання училища 2000 руб. Утім наявні джерела фінансування були визнані недостатніми для забезпечення проєктованого навчального закладу.

Випускник історико-філологічного факультету Новоросійського університету С.Х. Клецерман упродовж 1892–1900 років утримував у Балті Подільської губернії приватний чоловічий навчальний заклад 3-го розряду для єврейських хлопчиків і одночасно викладав у жіночих школах Швець і Жолковер. Потому він займався навчанням дітей удома, а 1912 року подав до управління Київського навчального округу клопотання про дозвіл відкрити в Балті приватне чоловіче єврейське училище 2-го розряду за програмою урядових прогімназій, але з додаванням давньоєврейської мови та єврейської історії. Подільський губернатор О.М. Ігнат'єв у своєму секретному відгуку визнав небажаним заснування подібного закладу. Хоча в Балті діяли казенне початкове чоловіче училище для євреїв, талмуд-тора, виділялися місця для єврейського населення в балтській чоловічій гімназії і комерційному училищі, а найзаможніші євреї відряджали своїх дітей на навчання до великих міст (Києва, Одеси), однак за даними дирекції народних училищ Подільської губернії станом на 1913 рік близько 280 єврейських хлопчиків залишалися без належної освіти. Зрештою за рік очікування на дозвіл Клецерман відкликав клопотання, пославшись на ускладнення свого матеріального становища.

Товариство піклування про бідних дітей євреїв м-ка Жванця Подільської губернії за прикладом аналогічного товариства в Могилів-Подільську виступило з ініціативою заснування приватного жіночого єврейського початкового училища 3-го розряду. Фінансування цього закладу мало забезпечуватися за рахунок товариства-засновника, Товариства для поширення освіти серед євреїв у Росії та плати за навчання найзаможніших учениць. З огляду на незабезпеченість проєктованого училища належним приміщенням, отримати дозвіл на його відкриття 1913 року не вдалося.

Учитель загальноосвітніх предметів житомирської талмуд-тори, випускник віленського середнього хіміко-технічного училища Б.М. Пікман вирішив заснувати в Житомирі приватне чоловіче училище 3-го розряду для єврейських дітей. Статистика освіти свідчила на користь ідеї розширення мережі єврейських навчальних закладів. Станом на 1913 рік у Житомирі діяли хедери, одне 2-класне єврейське училище й одна талмуд-тора. Усі ці переповнені заклади змушені були щороку відмовляти в прийомі великій кількості дітей. Загалом у місті на той час нараховувалося 3713 єврея шкільного віку (1750 хлопчиків і 1963 дівчинки), з них міські й початкові училища міністерства народної освіти відвідували 259 осіб (137 хлопчиків і 122 дівчинки), у 2-класному єврейському училищі навчалось 276 хлопчиків, у талмуд-торі — 396 хлопчиків, у приватних училищах — 596 осіб (91 хлопчик і 505 дівчат). Отже, з 1750 хлопчиків шкільного віку доступ до початкових училищ міністерства народної освіти мали лише 900 чоловік⁵⁹. Та ці дані не переконали керівництво Київського навчального округу в доцільності реалізації проєкту Пікмана.

На початку ХХ ст. набувала поширення ідея єврейської середньої освіти, вона втілювалася в ініціативах заснування навчальних закладів, де етнопедагогічні традиції євреїв поєднувалися би з досвідом діяльності гімназій Російської імперії. Кременчуцький громадський рабин Х.Й. Михельсон підготував проєкт приватного чоловічого 8-класного навчального закладу першого розряду з курсом гімназії міністерства народної освіти для дітей іудейського віросповідання. У навчальному процесі Михельсон акцентував увагу на природознавстві, нових мовах і фізичному вихованні учнів (рухливих іграх, екскурсіях, тощо). Плата за навчання складала в молодшому і старшому підготовчих класах 75 руб. на рік, у першому і другому класах — 120 руб., у третьому й четвертому — 150 руб., у п'ятому й шостому — 175 руб., у сьомому й восьмому — 200 руб. Для вступу до молодшого підготовчого класу необхідно було скласти іспити із Закону єврейської віри (вміння читати давньоєврейською мовою), з російської мови (читати й переписувати текст з книги), з арифметики (прямий і зворотній рахунок до ста). Перед вступниками до старшого

підготовчого класу висувалися вимоги із Закону єврейської віри — знання коротких молитов, благословення над їжею тощо; з давньоєврейської мови — читання й переклад нескладних статей; з російської мови — швидке читання й усвідомлений переказ, уміння розрізняти предмет, дію й ознаку, написання диктанту, знання напам'ять декількох віршів і байок; з арифметики — розв'язання усних задач (усі чотири дії у межах 100), письмових задач на додавання й віднімання в межах 1 000 000. У червні 1913 року попечительська рада Київського навчального округу відхилила проект Михельсона, водночас дирекція народних училищ Полтавської губернії рапортувала про повне забезпечення освітніх потреб єврейського населення Кременчука завдяки відкриттю нових міських початкових училищ.

Випускниця Київських вищих жіночих курсів, бакалавр Женевського університету М. Бик, яка проживала по вул. Великій Васильківській, 28 у Києві, висунула ідею організації колективних репетицій із фізики й математики для дівчат-вступників і учениць київських середніх навчальних закладів іудейського віросповідання. У листопаді 1913 року це питання розглядалося на рівні міністерства народної освіти, яке відхилило клопотання пані Бик.

Станом на 1913 рік у Київському навчальному окрузі діяло 2602 єврейські училища, в яких нараховувалося 2947 службовців і 56 126 учнів⁶⁰.

На початку ХХ ст. специфіка культурно-освітнього життя євреїв на теренах Київського навчального округу визначалася особливостями їхнього правового статусу, взаєминами з органами влади Російської імперії, і насамперед — державною політикою, що накладала обмеження на громадянські й політичні права, розвиток міграційних і комунікаційних процесів, територіальне розміщення, можливості здобуття освіти і професійної самореалізації, збереження традиційної духовної культури єврейського населення. За умов посилення асиміліціоністських процесів, поглиблення проблем культурного розвитку, самоідентифікації і соціальної інтеграції євреїв посилювалося значення освітньо-виховної сфери як інструмента передачі молодому поколінню сукупності життєво важливих знань і практичних навичок, що відкривали можливості, з одного боку, збереження традиційних іудейських цінностей, а з іншого — соціально-демографічної та економічної адаптації на теренах Російської імперії.

Наріжним каменем розвитку єврейських навчальних закладів була традиційна для іудаїзму культура добродійності, співчуття до ближнього, підтримки незаможних родин і сиріт у забезпеченні елементарних потреб у їжі, одязі, навчальних посібниках, житлі та реалізації їхніх прав на здобуття якісної освіти. Морально-етичні засади життя єврейської гро-

мади визначали стратегію надання для всіх соціальних прошарків населення рівних можливостей засвоєння культурного спадку попередніх поколінь і водночас набуття комплексу інноваційних знань та вмінь, необхідних для посилення стартових можливостей у процесі соціальної інтеграції. Відповіддю на суспільний запит щодо забезпечення для єврейського населення якісного й доступного навчально-виховного процесу стала спроба інституціоналізації у межах законодавчого поля Російської імперії системи фінансування освітньо-виховних закладів через благодійні громадські організації. Закорінена у психології євреїв ідея взаємодопомоги, як інструмент самозбереження громади, втілювалася в різноманітних благодійних ініціативах, яким часом вдавалося заручитися підтримкою на місцевому рівні, зокрема з боку інспекторів і дирекції народних училищ губерній, але набагато складніше було подолати мур бюрократичних перепон на рівні керівництва навчального округу й міністерства народної освіти. На тлі дискримінаційної законодавчої політики Російської імперії щодо іудеїв зростало значення добровільних єврейських національно-культурних організацій як осередку реалізації духовних потреб євреїв.

На початку ХХ ст. спостерігається посилення ролі жіноцтва в соціокультурному розвитку єврейської громади, зростання уваги до здобуття жінками ґрунтовної єврейської освіти як засобу протистояння асиміляції на тлі глобальних модернізаційних процесів, трансформацій моделей поведінки, ціннісних орієнтирів, соціальних відносин.

Унаслідок законодавчих обмежень вступу іудеїв до вищих навчальних закладів Росії зростала питома вага єврейської молоді, яка поповнювала лави європейських інтелектуалів, здобуваючи освіту в університетах Європи, опановуючи найновітніші тенденції розвитку світової науки, засвоюючи базові європейські ідеї гуманізму, демократії, верховенства права, ознайомлюючись із засадами національно-культурної політики європейських держав, переймаючись проблемами розвитку івриту, гебраїзації єврейського молодого покоління. Притаманні періоду кінця ХІХ — початку ХХ ст. процеси піднесення єврейського національного руху, політичне інституювання сіонізму, зростання самосвідомості єврейства сприяли активізації модернізаційних процесів у єврейській громаді, збереженню національної єдності, релігійного спадку й історико-культурних традицій.

---

¹ Рудницька Н.В. Професійна освіта євреїв Волині у ХІХ — на початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2001. № 6. С. 123–132; Рудницька Н.В. Становлення і розвиток системи освіти євреїв на Волині у ХІХ — на початку ХХ століття: автореф.

дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2002; Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX — на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2002. № 12. С. 41–45; Рудницька Н.В. Вплив юдаїзму на освіту євреїв Волині у XIX ст. *Українська полоністика*. 2007. № 3–4. С. 34–40; Рудницька Н. Мовні та освітні маркери в процесах національної ідентифікації в XIX ст. (на прикладі польських та єврейських громад Правобережжя). *INTERMARUM: історія, політика, культура*. 2015. Вип. 2. С. 42–60.

² Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX — початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2005.

³ Гончаров В.В. Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII — начало XX вв.). Донецк, 2008. 292 с.

⁴ Крічкер О.Ю. Традиції початкової освіти в єврейських общинах містечок Правобережної України на зламі XIX–XX ст. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Сер.: Історія. 2012. Т. 171. Вип. 159. С. 14–17; Крічкер О.Ю. Життя єврейського населення провінційних містечок Правобережної України в першій третині XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Черкаси, 2013.

⁵ Яшин В.О. Традиціоналізм і модернізація. Єврейське населення Катеринославщини й Херсонщини в соціально-культурних та економічних процесах другої половини XIX століття. Кривий Ріг, 2013. 278 с.; Яшин В.О. Модернізація традиційної єврейської освіти на Херсонщині та Катеринославщині (др. пол XIX ст.). *Грані*. 2014. № 4. С. 156–164; Яшин В.О. Розвиток світської освіти серед єврейського населення Херсонщини та Катеринославщини у другій половині XIX століття. *Грані*. 2014. № 5. С. 114–122.

⁶ Khiterer V. Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917. Boston: Academic Studies Press, 2016. 471 p.

⁷ Устав Общества пособия бедным евреям города Кременчуга Полтавской губернии. Кременчуг, 1902. С. 3–4.

⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 148, арк. 14 зв.

⁹ Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы. С 1 декабря 1898 г. по 1 января 1900 г. Полтава, 1900. С. 3.

¹⁰ Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы за 1900 год. Полтава, 1901. С. 3.

¹¹ Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы за 1901 год. Полтава, 1902. С. 3.

¹² Отчёт по содержанию бесплатного начального народного еврейского училища для беднейших девочек г. Полтавы за 1902 год. Полтава, 1903. С. 3.

¹³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 262, спр. 10, арк. 7.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 271, спр. 59, арк. 6–6 зв.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 658, спр. 64, арк. 2 зв.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 630, спр. 119, арк. 10 зв.

¹⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 77, арк. 87–88.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 87, спр. 6611, арк. 59.

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 851, спр. 225, арк. 1.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 31, арк. 27–27 зв.

²¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 209, арк. 144.

²² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 93, арк. 1–4.

²³ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 180, арк. 1–2 зв.

²⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 168, арк. 5.

- ²⁵ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 656, спр. 10, арк. 1–4.
- ²⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 303, арк. 50 зв.
- ²⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 148, арк. 26.
- ²⁸ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 657, спр. 168, арк. 9–10.
- ²⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 303, арк. 12, 14–14 зв.
- ³⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 657, спр. 82, арк. 1–2.
- ³¹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 655, спр. 232, арк. 1–9.
- ³² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 40, арк. 26–28, 729–733, 749, 772–773 зв.
- ³³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 303, арк. 2 зв.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 631, спр. 410, арк. 7–7 зв.
- ³⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 303, арк. 235 зв.
- ³⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 148, арк. 62.
- ³⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 227, спр. 40, арк. 776–777 зв.
- ³⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 317, спр. 375, арк. 88, 92, 100.
- ³⁹ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 635, спр. 362, арк. 1–1 зв.
- ⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 659, спр. 58, арк. 3.
- ⁴¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1в, арк. 275.
- ⁴² ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1, арк. 102–103 зв.
- ⁴³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1, арк. 183–184 зв., 188–189.
- ⁴⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1, арк. 231.
- ⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1б, арк. 73.
- ⁴⁶ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1г, арк. 309.
- ⁴⁷ Устав Полтавского благотворительного общества попечения о бедных еврейских девочках. Полтава, 1905. С. 3.
- ⁴⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1, арк. 345.
- ⁴⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1а, арк. 2.
- ⁵⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1а, арк. 149 зв.–150.
- ⁵¹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 196, спр. 1б, арк. 238.
- ⁵² Устав Бердичевской женской еврейской профессиональной школы с общеобразовательным отделением. Бердичев, 1907. С. 3.
- ⁵³ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 279, спр. 1в, арк. 200–204 зв.
- ⁵⁴ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 280, спр. 1, арк. 8.
- ⁵⁵ Устав Общества попечения о детях евреев г. Острога. Острог, 1910. С. 1–4.
- ⁵⁶ Устав Одесского еврейского общественного училища «Ешибот». Одесса, 1909.
- С. 8.
- ⁵⁷ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 163, спр. 1а, арк. 281.
- ⁵⁸ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 163, спр. 1а, арк. 30.
- ⁵⁹ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 163, спр. 1а, арк. 398 зв.
- ⁶⁰ ЦДІАК України, ф. 707, оп. 256, спр. 269, арк. 187.

REFERENCES

1. Goncharov, V.V. (2008). *Evrei Jugo-Vostochnoj Ukrainy: na perekrjostke tradicij i novacij (konec XVIII — nachalo XX vv.)*. Doneck [in Russian].
2. Khiterer, V. (2016). *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston: Academic Studies Press [in English].
3. Krichker, O.Yu. (2013). *Zhyttia ievrejs'koho naseleennia provintsijnykh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy v pershij tretyni XX st. Extended abstract of PhD thesis*. Cherkasy [in Ukrainian].

4. Krichker, O.Yu. (2012). Tradytsii pochatkovoï osvity v ievrejs'kykh obschynakh mistechok Pravoberezhnoi Ukrainy na zlami XIX–XX st. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnogo universytetu imeni Petra Mohyly*, 159, 14–17 [in Ukrainian].
5. Morozova, A.V. (2005). Yevrejs'ke naseleння Livoberezhnoi Ukrainy (druga polovyna XIX — pochatok XX st.). *Extended abstract of PhD thesis*. Kharkiv [in Ukrainian].
6. Rudnyts'ka, N. (2015). Movni ta osvritni markery v protsesakh natsional'noi identyfikatsii v XIX st. (na prykladi pol's'kykh ta ievrejs'kykh hromad Pravoberezhzhia). *INTERMARUM: istoriia, polityka, kul'tura*, 2, 42–60 [in Ukrainian].
7. Rudnyts'ka, N.V. (2001). Profesijna osvita ievreiv Volyni u XIX — na pochatku XX st. *Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal*, 6, 123–132 [in Ukrainian].
8. Rudnyts'ka, N. (2002). Stanovlennia i rozvytok khederiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 12, 41–45 [in Ukrainian].
9. Rudnyts'ka, N.V. (2002). Stanovlennia i rozvytok systemy osvity ievreiv na Volyni u XIX — na pochatku XX stolittia. *Extended abstract of PhD thesis*. Zaporizhzhia, 2002 [in Ukrainian].
10. Rudnyts'ka, N.V. (2007). Vplyv iudaizmu na osvitu ievreiv Volyni u XIX st. *Ukrains'ka polonistyka*, 3–4, 34–40 [in Ukrainian].
11. Yashyn, V.O. (2014). Modernizatsiia tradytsijnoi ievrejs'koi osvity na Khersonschyni ta Katerynoslavschyni (dr. pol XIX st.). *Hrani*, 4, 156–164 [in Ukrainian].
12. Yashyn, V.O. (2014). Rozvytok svits'koi osvity sered ievrejs'koho naseleння Khersonschyny ta Katerynoslavschyny u druhij polovyni XIX stolittia. *Hrani*, 5, 114–122 [in Ukrainian].
13. Yashyn, V.O. (2013). *Tradytsionalizm i modernizatsiia. Yevrejs'ke naseleння Katerynoslavschyny j Khersonschyny v sotsial'no-kul'turnykh ta ekonomichnykh protsesakh druhoi polovyny XIX stolittia*. Kryvyj Rih [in Ukrainian].